

Türklerde Adalet ve İyilik (Faydacılık) Değerleri Üzerine Bir İnceleme (X-XI. Yüzyıl)

A Study on the Values of Justice and Goodness (Utilitarianism) among the Turks in the Tenth-Eleventh Centuries

Selim KAYA

Associate Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar/Türkiye,
skaya@aku.edu.tr, ORCID: [0000-0002-0447-5017](https://orcid.org/0000-0002-0447-5017)

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Research Article/Araştırma Makalesi
Geliř Tarihi – Date Received	24 November/ Kasım 2023
Kabul Tarihi – Date Accepted	17 December/ Aralık 2023
Yayın Tarihi – Date Published	22 December / Aralık 2023
Yayın Sezonu	December / Aralık

Volume 8 Issue 2

Atıf / Cite as: KAYA, Selim. “Türklerde Adalet ve İyilik (Faydacılık) Değerleri Üzerine Bir İnceleme (X-XI. Yüzyıl). *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi – Katre International Human Studies Journal* 8/2 (December/Aralık 2023), 60-73. <https://doi.org/10.53427/katre.1395330>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/katre/policy>

Published by İstanbul İlim ve Kültür Vakfı / Istanbul Foundation for Science and Culture, İstanbul, Türkiye.

CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) /
This is an open access article under the CC BY-NC license
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

Türklerde Adalet ve İyilik (Faydacılık) Değerleri Üzerine Bir İnceleme (X-XI. Yüzyıl)

Selim KAYA

Öz

Türkler, insani değerleri yaşayan ve yaşatan bir millettir. İslamiyeti kabul ettikten sonra değerlere ve ahlaki kurallara daha çok dikkat etmişlerdir. Çünkü insani değerler toplumsal yaşamın vazgeçilmez esaslarıdır. İnsani değerlerin temel felsefesi, ahlaki normların benimsenmesi, iyi ve güzele yönelik duyarlılıkların davranışa dönüştürülmesidir. Toplumların benimsediği değerler, karakter eğitiminin özü ve esasıdır. Mükemmel yaratılan insan, iyi ve güzel olan her şeye hayran ve âşık olmuştur. Çünkü mükemmel olan bizatihi sevilmiştir. Değerler de mükemmelin ifadesidir. Değerlerin belirlenmesinde ve kabulünde toplumların inanç, duygu ve düşüncelerinin etkisi büyüktür. Tarihi ve edebî eserlerde; doğruluk, sorumluluk, adalet, meşveret, merhamet, hürmet, cesaret, nezaket, sevgi, vefakârlık, fedakârlık, alçakgönüllülük, iyilik yapmak (faydalılık), yardım etmek, dayanışma, özdenetim, empati vd. pek çok insani değer zikredilmiştir. Bunlardan adalet, dostluk, dürüstlük, özdenetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik, MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından ortaöğretim müfredatlarında yer alacak değerler olarak belirlenmiştir. Adalet, doğruluk-dürüstlük, tarafsızlık ve sorumluluk temel değerler olarak; özgürlük, eşitlik, adalet, bilim ve sanat da genel evrensel değerler olarak kabul görmektedir. Ancak Türklerin hayatında önemli bir yer tutan insani değerlerin hepsinin ele alınması makale boyutunun çok üstünde olacağı için bu çalışmada sadece adalet ve iyilik değerleri ile yetinilmiştir. Köklü bir tarihe sahip olan Türklerin asırlara dayalı bilgi ve deneyimleri İslami hakikatler ile daha da iyileşmiş, güzelleşmiş ve değer adını almıştır. Türkler, toplum hayatının esasını teşkil eden temel prensipleri, dini ve etik özellik arzeden insani değerler olarak en güzel biçimde yaşamış ve sonraki nesillere aktarmışlardır.

Değerler kalp ve ruhun huzuru, toplumun ihtiyacıdır. Canlıların hayatlarını devam ettirebilmeleri için en başta fizyolojik ihtiyaçları olmak üzere sosyolojik ve psikolojik ihtiyaçlarının da giderilmesi gerekmektedir. Fizyolojik ihtiyaçlar yeme, içme, barınma, uyuma, nefes almayla; Psikolojik ihtiyaçlar güven hissi, keyf almakla; Sosyolojik ihtiyaçlar güç, aidiyet, yetki ile karşılanabilmektedir. Ancak insanoğlunun bu ihtiyaçlardan başka iç dünyasına, ruhuna, dimağına, hissiyatına, duygularına ve vicdanına hitap eden ihtiyaçları da vardır. Bu ihtiyaçlar ise ancak insani değerlerle karşılanabilmekte ve tatmin edilebilmektedir.

İnsani değerler; insana özgüdür, bütün insanlık için geçerlidir, evrenselidir. Türkler tarihi süreçte insani değerleri benimsemiş, önemsemiş ve özümsemiştir. X-XI. yüzyıllarda Türklerde insani değerlerden adalet ve iyilik (faydalılık) değerleri hakkında bilgi veren eserlerden biri Gazneliler Devleti'nin kurucusu Alp Tegin'in damadı Sebük Tegin'in *Pendnâme*'si, bir diğeri Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i, bir diğeri Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lüğati't-Türk*'ü, bir diğeri de Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün *Siyasetnâmesidir*.

İnsani değerlerden biri aklı kullanmaktır. İnsani özelliklerin ortaya çıkması akıl ile mümkündür. Dünyada olup biten her şey akıl ile anlam kazanmaktadır. Akıllı insanın işi her zaman ölçülüdür. Değerlerin anlaşılması için akla, yaşanması ve yerleşmesi için vicdana ihtiyaç vardır. Akıl ve bilgi istikametli bir yaşam için vazgeçilmez şarttır. Her türlü iyilik ve güzellik, mantıklı ve istikrarlı davranış akıl ile mümkündür. İnsani değerlerden biri adalettir. Adalet, hak sahibine hakkını vermektir. İşin ehline verilmemesi adaletsizlik yani zulümdür. Adalet, mutlu ve huzurlu toplum hayatının temelidir. İnsanoğlunun hayatını mahveden iki şeyden biri görevi ihmal diğeri insanlara zulümdür denilmiş, adaletin sağlanmasının bir şeklinin de kötülerin cezalandırılması olduğu ifade edilmiştir. Adalet, gökyüzünün görünmez direği olarak ifade edilmiştir. Herkesin hakkaniyetle davranması, toplumun huzur ve mutluluğu için hükümdarın mazlumun hakkını evvela kendi öz adaletiyle teslim etmesi gerektiği belirtilmiştir. Türk hükümdarlara ilk önceliklerinin ülkede adaleti tesis etmek olması gerektiği her vesile ile anlatılmıştır. Adaleti sağlamak için kurumlar oluşturulmuş, hatta hükümdarın bizzat katıldığı divan-ı mezalim mahkemesi kurulmuştur. Zulme uğradığını düşünen halkın yöneticiler tarafından çözülmeyen sorunlarını ve şikâyetlerini dile getirdiği ve hak aradığı divan-ı mezalim mahkemesi, İslâm devletlerinde en yüksek idari ve adli yargı ve denetleme kurumu olarak çalışmıştır. İnsani değerlerden biri de iyilik yapmaktır, ihmanda bulunmaktır. İyilik etmek (faydalılık) büyük bir erdemdir. İyilik, aynı zamanda dayanışmadır, yardımlaşmadır. Sosyal yaşamda faydalı olmak esastır. Faydalı olmanın yolu da iyilik yapmaktır. Hiçbir kimseye faydası olmayan insan diriler arasında bir ölü olarak tanımlanmıştır. Kötülük gelince iyilik gider denilerek insanların dikkatli olması, faydalı işler yapılması öğütlenmiştir. İyilik ile fayda iç içedir ve birbirini tamamlamaktadır. İyi olan faydalıdır, faydalı olan iyidir. İyi ile faydayı aynı noktada buluşturan, temas ettiği yere doğru, güzel ve olumlu katkıda bulunma ilkesidir. İyilik yapmak ve faydalı olmak pek çok şekilde mümkündür. Aç olanı doyurmak, çıplak olanı giydirmek, fakir fukarayı korumak, garib gurabayı gözetmek, kötülöklere engel olmak, cömertlik, fedakârlık, alçakgönüllülük gibi pek çok güzel davranış, iyilik değerinin içinde yer almaktadır. İnsanlara faydalı davranışlarda

bulunmak esastır. İnsan, kendinden başka canlılara faydası dokunandır. Faydasız insan meyvesi de gölgesi de olmayan ağaca benzetilmiştir.

Türkler X-XI. yüzyıllarda Kur'an-ı Kerim'de de tavsiye edilen adalet ve iyilik (faydalılık) değerlerine çok önem vermiş, bu değerleri korumak ve kalıcı davranış biçimleri haline getirmek için çok gayret etmişlerdir. Türkler, adalet ve iyilik (faydalılık) değerlerini esas alarak büyük bir medeniyet inşa etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Değer, Adalet, İyilik, Faydacılık, Değerler Eğitimi

A Study on the Values of Justice and Goodness (Utilitarianism) among the Turks in the Tenth-Eleventh Centuries

Abstract

Turks are a nation that practices human values and maintains them alive. Since human values are indispensable principles of social life, Turks paid even more attention to these values and moral codes after the acceptance of Islam. The basic philosophy of human values is the adoption of moral norms and the transformation of sensitivity towards the good and beautiful into behavior and practice. The values adopted by societies are the essence and basis of character development. Man, who was created perfect, always admires and loves everything good and beautiful. The perfect is always loved, and the values are the expression of perfection. Also, the beliefs, feelings, and thoughts of societies have a great influence on the determination and acceptance of values. Many human values such as truthfulness, responsibility, friendship, justice, consultation, compassion, respect, courage, kindness, love, loyalty, self-sacrifice, humility, doing good (usefulness), cooperation, solidarity, self-control, and empathy are mentioned in historical and literary works. Among these, justice, friendship, honesty, self-control, patience, respect, love, responsibility, patriotism, and benevolence have been determined by the Board of Education at the Ministry of National Education as values to be included in the secondary education curricula. Values such as justice, honesty, impartiality, and responsibility are accepted as fundamental values, while freedom, equality, justice, science, and art are accepted as general universal values. However, since it would be beyond the scope of this article to address all human values that have an important place in the lives of Turks, this study is limited to the values of justice and goodness. The centuries-old knowledge and experiences of the Turks, who have a deep-rooted history, have been further improved and beautified, and named as values with Islamic truths. Turks have lived the basic principles that constitute the basis of social life in the most beautiful way and passed them on to the next generations as human values with religious and ethical characteristics.

Values are the tranquility of heart and soul, and the necessity of a society. For the persistence of the existence of living beings, their physiological needs, including sociological and psychological needs, must be met. Physiological needs can be met by eating, drinking, having shelter, sleeping, and breathing; while psychological needs can be met by a sense of security and enjoyment, and sociological needs can be met by power, belonging, and authority. However, apart from these essential needs, human beings also have needs that are related to their own inner world, soul, intellect, senses, emotions, and conscience. These needs can be met and satisfied by applying human values.

Human values are unique to human beings, valid for all humanity, and universal. Throughout history, Turks have adopted, valued, and assimilated human values into their culture. In the tenth and eleventh centuries, a few works emerged that provided information about the values of justice and goodness (usefulness) practiced among the Turks, including the *Pendnâme* of Sebük Tegin, the son-in-law of Alp Tegin, the founder of the Ghaznavid State; Yusuf Has Hacib's *Kutadgu Bilig*; Kashgarlı Mahmud's *Divanü Lüğati't-Türk*; and the *Siyasetnâme* of Nizamülmülk, the Great Seljuk Vizier.

The use of reason (rational thinking) is one of the human values. The appearance of human characteristics is possible with reason. Everything that happens in the world gains meaning with reason. The deeds of a wise person are always well-measured. Reason is required to understand values, and conscience is required to practice and confirm them. Reason and knowledge are indispensable for a guided life. All kinds of goodness and beauty, and rational and firm behavior are possible with reason. Justice is another human value. Justice is defined as giving the right to the rightful person. Hence, the failure to give a job to the right person is injustice, in other words, oppression. Justice is the foundation of a happy and tranquil social life. It has been said that one of the two things that ruin the lives of human beings is the neglect of duty, and the other is cruelty to people. It has been stated that the punishment of wrongdoers is one of the ways of ensuring justice. Justice is expressed as the invisible pillar of the sky. A ruler should deliver the rights of the oppressed with fairness and justice to ensure that every member will act justly in a peaceful and happy society. Thus, the rulers of the Turks were advised on every occasion that their foremost priority should be the establishment of justice in the country. State institutions were established to ensure justice, including a court of *divan-ı mazalim* with the personal participation of the sovereign. The *divan-ı mazalim* court, which provided a platform for individuals who thought that they were oppressed to express their problems and complaints that were not solved by the rulers, functioned as the highest administrative, judicial, and supervisory institution in Islamic states. Another human

value is to do good and be virtuous. Doing good (usefulness) is a great virtue. Goodness is also the preservation of solidarity and cooperation, which is essential in social life. Thus, to be useful means to do good. A useless person to others is often described as a dead person among the alive ones. The famous saying that ‘when evil comes, good goes away’ means that people are advised to be careful and concentrate on useful deeds. Goodness and benefit are intertwined and complement each other. Thus, what is good is beneficial, what is beneficial is good. Doing good and being useful is possible in many ways.

Feeding the hungry, providing clothes to the naked, protecting the poor, caring for the needy and weak, preventing evil, generosity, sacrifice, and humility are examples of good behavior that can be identified as the value of goodness. It is essential to engage in behaviors that are beneficial to people. A human being should be beneficial not to himself alone, but to all living beings. A useless person is like a tree that has neither fruit nor shade.

Key Words: The Turks, Values, Justice, Goodness, Utilitarianism, Values Education

Giriş

Değerler; kişiye insanlık sıfatı kazandıran, huzur ve mutluluk yolunu açan çok önemli esaslardır. Değerler; insan hayatına yön veren, rehberlik eden ideallerdir. İnsana özgü değerler; maddi ve manevi huzur için temel ihtiyaçlardır. İnsani değerler; insanı insan kılan, insana insanlık vasfı kazandıran dinamiklerdir. Çünkü insan, cesedi ile değil, üzerinde taşıdığı değerlerle insandır.

Değer, “nesne ve olayların, insanca önemini belirleyen niteliği” (Hançerlioğlu, 1999) veya “toplum tarafından onaylanmış temel motivasyonların sözlü temsilcileri” (Struch ve diğerleri, 2002) olarak tanımlandığı gibi “içerisinde derin hakikatleri barındıran özel kavramlar” olarak da tanımlanabilir. Ancak derin mana bütünlüğüne sahip kavramların değer hükmünü kazanabilmesi için insanlar tarafından özümşenerek yaşanması ve vicdanlarda yer etmesi gerekmektedir. Son din İslam da hak (doğruluk) hayr (iyilik) ve hüsn (güzellik) gibi yüce değerlerin hem korunması, hem yaşanması hem de yaşatılması için gönderilmiş son kılavuz ve rehberdir. İslam dininin gayesi kavramlarla ifade edilen ulvi değerlerin akıl, kalp ve vicdanlarda yer etmesini, insanların hidayet ve saadete ulaşmasını sağlamaktır. Bununla beraber İslamiyet, sadece zihni kavramlara dayanan bir inanç manzumesi değildir. Bu sebeple Kur’an-ı Kerim’de insanın aklına ve vicdanına seslenilmiştir. Değerlerin anlaşılması için akla, yaşanması ve yerleşmesi için de vicdana hitap edilmiştir.

İnsanoğlu diğer varlıklardan farklı olarak bütün canlılardan üstün yaratılmıştır. Yaratılışça mükemmel olmakla birlikte sebeplere riayet etmekle yükümlü kılınmıştır. Kendi nefsinin sevmesi sebebiyle çoğu zaman kusurlarını görmemekte, bedenî ve ruhî eksikliklerinin farkına varamamaktadır. Bununla beraber insan, yaratılış bakımından saygın ve şerefli olduğu için her zaman hakiki iyiyi ve güzeli beğenmekte, sevmekte, aramakta ve arzu etmektedir. Çünkü özünde doğru, iyi ve güzel olan her şey her zaman beğenilmiş ve takdir edilmiştir. İnsan mükemmel hasletlerle donatılmış olarak yaratılması sebebiyle iyiye ve güzele hayran olup âşık olmuştur. Çünkü mükemmel olan bizatihi sevilmiştir. Değerler de mükemmeldir, bu bakımdan özü itibarıyla; göze, kulağa, bedene ve ruha verdiği lezzet ve katkı sebebiyle beğenilmiş, sevilmiş ve takdir edilmiştir.

Değerler aynı zamanda bir ihtiyaçtır. Canlıların hayatlarını devam ettirebilmeleri için en başta fizyolojik ihtiyaçları olmak üzere psikolojik ve sosyolojik ihtiyaçlarının da giderilmesi gerekmektedir. Fizyolojik ihtiyaçlar yeme, içme, barınma, uyuma, nefes alma vd.; Psikolojik ihtiyaçlar güven hissi, keyf alma vd.; Sosyolojik ihtiyaçlar güç, aidiyet, yetki vd. karşılanabilmektedir. Ancak insanoğlunun bu ihtiyaçlardan başka iç dünyasına, ruhuna, dimağına, hissiyatına, duygularına ve vicdanına hitap eden ihtiyaçları da vardır. Bu ihtiyaçlar ise ancak

insani değerlerle karşılanabilmekte ve tatmin edilebilmektedir.

İnsani değerler; insana özgü olup, bütün insanlık için geçerlidir ve evrenseldir. Bununla beraber kişilerin inancına ve bakış açılarına göre farklılık arz etmektedir. Schwartz (1992) güç, keyif ve başarıyı birer değer olarak vasıflandırırken, Tezcan (1974) kanaatkârlık, mertlik, dindarlık vd. terimlerini değer olarak nitelendirmiştir. Küçüköğlü'na, (2012) göre adalet, doğruluk-dürüstlük, tarafsızlık ve sorumluluk temel üst etik değerlerdir. Tabii değerler sadece bunlardan ibaret değildir. Doğruluk, sorumluluk, adalet, meşveret, merhamet, hürmet, cesaret, nezaket, sevgi, vefakârlık, fedakârlık, alçakgönüllülük, iyilik yapmak (faydalılık), yardım etmek, dayanışma, özdenetim, empati vb. insani değerlerdendir. Bu temel değerlerin sayısı daha da arttırılabilir. Kişilerin mizacına ve ihtiyacına göre değerlerin önem sırası da değişebilir. Ancak değişmez bir hakikat vardır; her insan mutlu olmak için az ya da çok insani değerlere sahip olmak zorundadır.

Türkler tarihi süreçte insani değerleri benimsemiş, önemsemiş ve özümsemiştir. Mesela Oğuzlar kadınlarının fikirlerini ve tavsiyelerini önemsemiş, davranışlarında saygı ve sevgiyi esas almış, karılarına “görklüm” (güzelim) diyerek hitap etmişlerdir (Sümer, 1972). Türgişler dedi-kodu, münafıklık, sahtekârlık, riyakârlık ve fenalık yapanları kötölemiş, başkalarının mallarını kendilerine helal saymamışlardır (Cahiz, 1988; Salman, 1998). Göktürkler doğruluğu ilke edinmişlerdir. Orhun Kitabeleri'nde Çinliler hilekâr ve sahtekâr oldukları için kötülenmiş, buna karşılık Türk hakani ve halkı doğrulukları sebebiyle övülmüştür (Ergin, 2003). Doğruluğun devletin varlığının ve devamının bir sebebi olduğu belirtilmiştir. Uygurlar üvey ile öz evlad arasında hem insani olarak hem de töre gereği ayırım yapmamışlardır. Bu konuda sorun yaşanmaması için de evlatlık verme-alma durumlarını karara bağlamış ve yasa haline getirmişlerdir. Âlimler edebî, hukukî, dinî sahalardaki çalışmalarıyla kültürel hayatın fikrî altyapısını hazırlamışlardır (Akkaya, 1943; İzgi, 1987). Hazarlar da müsamahalı, anlayışlı ve hoşgörülü olmayı erdemli davranış olarak görmüşlerdir. Hazar başkentinde ikisi Hıristiyanlar, ikisi Müslümanlar, ikisi Museviler (Yahudiler) ve bir tanesi de kitabi olmayanlar (Şamanistler) için olmak üzere toplam yedi tane kadı görev yapmıştır (Zajaczkowski, 1963). “Hazarlar, Müslüman ve Hıristiyanlar, aralarında putperestler de vardır, ancak biri diğerinin dini inancına karışmaz” sözü de halkın farklı din ve inançlara sahip olduğunun ve hoşgörü ortamında birlikte kavga etmeden yaşadıklarının ifadesi olmuştur (Şeşen, 1985).

Türklerde insani değerler hakkında bilgi veren eserlerden biri Gazneliler Devleti'nin kurucusu Alp Tegin'in damadı Sebük Tegin'in *Pendnâme*'sidir. Gazneliler hanedanının ilk hükümdarı olan Sebük Tegin (977-997), çocuklarının hem geçmişleri hakkında bilgi edinmelerini hem de hükümdarlık esaslarını öğrenmeleri için *Pendnâme* başlıklı bir eser kaleme almış ya da edîb ve münşî Ebu'l-Feth el-Bustî'ye kaleme aldırılmıştır. Nasihatnâme veya öğüt kitabı olarak da anılan bu eser, muhtemelen 987 yılında tamamlanmıştır. Emîr Mahmud, bu *Pendnâme*'yi babasının öğüdüne uyarak bir dua gibi ezberlemiştir (Merçil, 1975; Merçil, 2009).

Türklerde insani değerler hakkında bilgi veren eserlerden biri Yusuf Has Hacib'in (ö. 1077 sonrası) *Kutadgu Bilig*'idir. İnsanların hem dünyada hem de ahirette saadete ulaşmalarını sağlayan bilgi anlamına gelen *Kutadgu Bilig*; Türklerin, Karahanlı (İlghanlı / Hakani) devleti zamanında Yusuf Has Hacib (Balasagunlu Yusuf) tarafından yazılmıştır. Türk yazınının elde bulunan en eski İslami yapıtıdır (Dilaçar, 1972). Yûsuf Has Hâcib, muhtemelen 1069 yılında tamamladığı *Kutadgu Bilig*'de şahıs ve toplum hayatı ile devlet yönetiminin ideal manada

gerçekleşmesi için gerekli değer, zihniyet, bilgi ve erdemleri sanatkârane bir şekilde ifade etmiştir.

Türklerde insani değerler hakkında bilgi veren eserlerden biri Kaşgarlı Mahmud'un (ö. 1090 sonrası) *Divanü Lügati't-Türk*'üdür. 1072 yılında yazımına başlanan 1074 yılında tamamlanan *Divanü Lügati't-Türk*, Kaşgarlı Mahmud tarafından Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin de zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla kaleme alınan ilk Türk dili sözlüğüdür. Aynı zamanda bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına ve kültürüne dair zengin bilgiler içeren ansiklopedik bir eserdir (Kaçalın, 1994).

Türklerde insani değerler hakkında bilgi veren eserlerden biri de Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 1092) *Siyasetnâme*'sidir. Nizâmülmülk elli bir bölüm halinde işlediği bu eserini 1092 yılında tamamlamıştır. *Nasihatü'l-mülûk* ve *Siyerü'l-mülûk* adlarıyla da anılan eserde verilen misaller ve anlatılan bilgiler İslâm öncesine, özellikle de Selçuklu öncesine ve Selçuklu dönemine aittir. Ayrıca İslâm devletleri kültür ve medeniyeti, özellikle de Büyük Selçuklu devletinin teşkilatı hakkında önemli bilgiler verdiği gibi, insani değerler ve öğütler içermektedir (Özaydın, 2007).

1. Türklerde İnsani Değerler

1.1. Akıl Değeri

İnsani değerlerden biri akıldır. Daha doğrusu akıl kullanmaktır. Akıl, istisnalar hariç hemen herkeste az veya çok bulunduğu ve yaratılıştan verilen bir özellik olduğu için belki değer olarak kabul edilemez şeklinde düşünenler olabilir. Ancak akıl, insanı hayvandan ayıran en önemli özelliktir ve insanlara verilen en ulvî değerlerden biridir. Aklın hemen herkeste yaratılıştan var olması değer olma özelliğini ortadan kaldırmamaktadır. Böyle olmakla birlikte genel kabul görmediği için akıl değeri makale başlığında zikredilmemiştir. Aslında akıl ile kastedilen, aklın kullanılması hâlidir, “akıllı olmak”tır. Çünkü akıl, muhatap olmanın ilk şartıdır. Akıl geçmiş ile gelecek arasında bağ kurmayı, doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü ayırt etmeyi sağlar. İnsan akıllı bir varlık olduğu için hayvandan farklı olarak, hazır zamanla beraber geçmiş ve gelecek zamanla da ilgilidir. Kur'an-ı Kerim de akla çok önem verilmiştir. Çünkü akli olmayanın dini de yoktur. İslam dini körü körüne inancı değil, aklın kullanılarak gerçeklerin araştırılmasını ve bilgiye dayalı şuurlu bir imanı esas almıştır. Kur'an-ı Kerim düşündürebilmek için insanların aklına hitap etmiş, putperestleri akla baş vurmadıkları ve derinlemesine düşünüp ibret almadıkları için tenkit etmiştir.

Bireysel ve toplumsal gelişim için yüzeysel değil, derin ve çok yönlü düşünmek zaruridir. Çünkü düşüncenin ürünü olan fikirler, çözümler, yorumlar, tercihler bireyin ve toplumun yaşam kalitesine etki etmektedir (Bayrakdar, 2017). Derin ve detaylı düşünce için akla ihtiyaç vardır. Her konu aklın kullanılmasıyla anlam kazanmaktadır.

Yusuf Has Hacib de *Kutadgu Bilig*'de (beyit 288-290) “akıl karanlık gecede meşale gibidir”, “insan akılla değer bulur, yücelir” ve “gör Nuşirevan'ı akıl gözüyle aydınlattı cihanı” sözleriyle aklın önemini belirtmiştir. Yine “aklı işine tutarsan yararı çoktur” (beyit 1844) “her türlü iyilik akıldan gelir” (beyit 1841) ifadeleriyle de aklın önemine vurguda bulunmuştur. Yine “akıl ki insan onu öğrenemez, Tanrı hamuruna katıp yaratır, akıldan başka bütün erdemleri insan öğrenir ve böylece gelişir” (beyit 1682-1683), “kişi öğrenir ve arttırır bilgisini, nice öğrenip anlasa olmaz akıllı, bu akıl olgusu Tanrıdan gelir, akli atayan kuşkusuz Tanrı, akıldan alır insan bin türlü iyi payı, insanın büyüğü akıllı kişi, akılla gelir insana bin erdemin başı, akılsız insana insan dememeli, nice söz söylese de ona inanmalı” ifadelerinde akıl Allah'ın ihsanıdır, sonradan elde

edilecek bir husus değildir. Akıl, sahibine insanlık vasfını da kazandırmaktadır denilmiştir. “Değer ve saygı akla verilir, akılsız kişi bir avuç çamur gibidir”, “kimde akıl varsa o asil olur”, “kişi akılla insan adını alır” ve akıllı kişi öfkeyi kendinden uzaklaştırır” (beyit 297-303, 322, 1829-1831) ifadeleriyle de aklın insana kazandırdıklarını ifade etmiştir. Akılla yapılan işlerin iyi ve güzel olacağı “yüzbinlerce erdem var övgüye değer, akılla yapıldığı için övülürler” (beyit 304) sözüyle belirtilmiştir. “Nasıl övülmez akıllı kişi, nasıl yerilmez akılsız kişi, akıllının işi tümüyle ölçülüdür, bilgisizin tüm işi gelişigüze” (beyit 1776-1777) sözleriyle de aklını kullanan kişinin her işinin dengeli olması sebebiyle övülmeyi hak ettiği ifade edilmiştir.

Kutadgu Bilig’de akıl değeri pek çok yerde bilgi değeri ile birlikte kullanılmıştır: Devlet başkanında olması gereken özellikler belirtilirken; “bey bilgili ve akıllı olmalıdır”; “beyler bilgi ile halka baş olurlar akıl ile memleket ve halkın işini görürler”; “devlet hastalanırsa ilâcı akıl ve bilgidir”; “bey memleket ve kanunları bilgi ile ele alır, akıl ile yürütür”, “bey ilde töreyi bilgiyle ele alır, akılla bütün işlerini görür” (beyit 2713) ve “bilgili gönül vermez gidecek olana, akılla hazırlanır gelecek olana” (beyit 3558) denilmiştir. Akıl ile bilginin elde edilmesi, akıl ile bilginin imtiazı, akıl ile bilginin birlikte kullanımı tavsiye edilmiştir.

İslam tarihçisi ve filozofu İbn Miskeveyh (ö. 1030), “Kimin ayırt etmesi daha sağlam, düşüncesi daha üstün ve seçimi daha doğru ise, onun insanlığı o ölçüde mükemmeldir” (İbn Miskeveyh, 1983: 20) ifadesiyle aklın kullanılarak üstün sıfatların kazanılabileceğini ve kamil insan olunabileceğini, aklın kullanıldığı nisbette insani özelliklerin mükemmelleşmesinin mümkün olabileceğini belirtmiştir.

Yaratılışları benzer olan insanları birbirinden farklı kılan husus, sahip oldukları akıl ve bilgi düzeyidir. Akıl ve bilgi istikametli bir yaşam için vazgeçilmezdir. Her türlü iyilik ve güzellik, mantıklı ve istikrarlı davranış akıl ve bilgi ile mümkündür. Bu sebeple akıl ve bilgi öncelenmiştir. Çünkü aklın yokluğu pek çok güzelliğin de yokluğuna neden olmaktadır.

Edib Ahmed Yüknê’de Atabetül Hakayık’ta (2019) “bütün musibetler kazandırır, akılsız insan onu sebepten görür” demiştir. Kader, Allah’ın ezelden ebede her şeyi bilmesi ve takdir etmesidir. **Kaza**, kaderde planlanan bir şeyin yaratılması, vücut sahasına çıkarılıp var kılınmasıdır. Kader, plandır; kaza, planın gerçekleşmesidir. Burada Edib Ahmed Yüknê akılsız insanın halini ve olaylara bakışının nasıl olduğunu belirtmiştir. Akılsız kişinin görünene takılıp kaldığını, olayların perde arkasını ve gerçek sebebinin anlayamadığını ifade etmiştir.

Nizâmülmülk iyi hasletlere sahip iyi insan olmak için akıllı olmak gerektiğini olgunlukla bağlantılı olarak zikretmiştir. “Kişinin olgunluğu ve akli kendisini öfkelenmekte gösterir. Öfkelenildiğinde, öfkesinin aklına değil, aklının öfkeye tahakküm etmesi gerekir. Kimin nefsi eğilimleri akl-ı selime galebe çalarsa o kişi kızdığı anda kızgınlığı sağduyusunu örtüvererek çıldırışlarda görülen davranışları sergiler. Kimin akl-ı selimi heva-yı nefesine galip gelirse o kişi ariflerce itibar görür ve kimse onun öfkelenişinin farkına bile varmaz” (Nizâmülmülk, 2013) diyerek aklın öfke kontrolünde de işe çok yararlı olduğunu belirtmiştir.

1.2. Adalet Değeri

İnsani değerlerden biri adalettir. Adalet, İslam dininin mutlu ve huzurlu toplum hayatı için temel esas kabul ettiği değerlerdendir. Kur’an-ı Kerim’de birçok ayette adaletli olunması emredilmiştir. "Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. ...hislerinize kapılıp adaletten sapmayın" (Nisa 4/135). "Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle

şahitlik eden kimseler olun, bir topluluğa olan kininiz sizi asla adaletsiz olmaya sevk etmesin, âdil olun” (Maide 5/8) buyurulmuştur.

Adalet değerine *Pendnâme*'de de yer verilmiştir. *Pendnâme*'de hükümdara hitaben “zulüm ve haksızlıkla bir malı alır ve hazinene koyarsan dünya ve ahiret düşmanı sen olursun. ...adalet ve şeriat yoluna çıkma”, “âmilin halktan haksız olarak aldığı sabit olan her şeyi ondan al ve hak sahibine geri ver, sakın bu malı hiçbir surette hazineye koyma” ve “hiçbir zaman zulmü uygun görme” denilerek adaletin önemi vurgulanmıştır. “Müstahak olanın hakkını ver, sözgelişi bir kimsenin bir iktâ var ise ve hayırsız bir evlat bırakarak ölür ve kendisi zengin ise, sultanın iktâna muhtaç değildir. Bu iktâyâ ihtiyacı olanlar varken sen o iktâyâ babasının şahsiyeti uğruna hayırsız evlada verirsen Tanrının malını israf etmiş olursun. Malı senin ülkenin menfaati için iş görene bağışla” (Merçil, 1975) ifadeleriyle adaletten ayrılmadan, hak sahibine hakkının verilmesi tavsiye edilmiştir.

Yine *Pendnâme*'de “kendi Divan-ı Mezalim'ine otur ve bu işte ihtiyatlı davran. Çünkü zulüm yapmış olan çok kimse vardır senin huzurunda öyle görünürler ki ondan daha mazlumu yoktur. Elbette yanıp yakınmaları derinliğine incele ki bir hata olmasın”. “Hırsız cezalandırıp malı hak sahibine iade edinceye kadar uyuma”. “İki günahkârı affetmemelisin; Biri senin hükümdarlığında gözü olan kimseler, senin oğlun dahi olsa böylelerinin kökünü kurut. Diğeri halkın malına el uzatanlar, onları öldür ve malı tekrar sahibine ulaştır” (Merçil, 1975) denilerek adalet mekanizmasının aksatılmadan işletilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Yine *Pendnâme*'de işin ehline verilmemesi adaletsizlik yani zulüm olarak ifade edilmiştir. “Bir işi layık olmayan bir kimseye buyurmamalısın, çünkü insanların kabiliyetleri çeşitlidir, şöyle ki vezirlik kabiliyeti olan bir kimseye temizlikçilik (hizmetli) buyurursan ona zulmetmiş olursun ve eğer temizlikçiye de vezirlik verirsen yine zulmetmiş olursun” denilmiştir. “Herkesin kabiliyetini ölç, uygun olduğu işe tayin et ve işi de hüner ve istihkaka göre buyur. Sözgelişi birisi vezir oğlu olsa fakat onda vezir aklı olmasa, filanın oğlu vezirdir diye onu da vezir tayin etme” (Merçil, 1975) denilerek adaletin temini için herkesin yeteneğine uygun işte çalıştırılması, özellikle devlet işlerinde görevlendirmeler yapılırken liyakatin esas alınması öğütlenmiştir. Bu konudaki hassasiyetin adaleti sağlayacağı belirtilmiştir. Bu hususa dikkat edildiği zamanlarda halkın beceriksiz ve yeteneksiz yöneticiler idaresinde mahvolması da önlenmiştir.

Yusuf Has Hacib de *Kutadgu Bilig*'de hükümdarı "kanun koy, adaletle iş gör, hiçbir zaman zulmetme" (beyit 1451, 1456, 1458) sözleriyle uyarılmış ve icraatlarında adaleti esas almasını öğütlemiştir. Yusuf Has Hacib'e göre, “dünyayı mahveden iki şey vardır. Bunlardan biri vazifeyi ihmal, diğeri insanlara zulümdür. O halde iyi hükümdar halkı âdil kanunlarla idare etmeli, birinin diğerine karşı zorbalık yapmasına fırsat vermemelidir” (beyit 2024, 5576).

Yusuf Has Hacib halkın haklarını koruyarak adaleti sağlaması için de hükümdara şu öğüdü vermiştir; “kötüyü ceza vererek doğru yola getir, kötüye kötü muamele layıktır...İyinin serbestçe dolaşabilmesi için kötünün ya zincirde veya zindanda olması lazımdır, sen de öyle yap” (beyit 5546, 5549) demiştir. Adaleti sağlamak için haksızlık yapanlara fırsat verilmemesini tavsiye etmiştir. Tabii burada adalet için suçluların cezalandırılması uygulaması devlet başkanı için geçerlidir. Yoksa şahısların kendi adaletini sağlamasına yönelik bir öneri değildir. Bireysel olarak insanların kötülüğe kötülükle değil iyilikle muamelede bulunması hatta mümkünse affetmesi tavsiye edilmiştir.

Adalet, gökyüzünün görünmez direğidir. Yusuf Has Hacib; “Devletin temeli adalettir, bey âdil olursa dünya da huzur olur... kanunu âdilâne tatbik eden bey bütün dileklerine kavuşur”, “devleti mahveden iki şey vardır; biri vazifeyi ihmal, diğeri insanlara zulüm!”, “benim tabiatım da âdil (köni) dir. Ben işleri adalet (könilik) üzere hallederim, bey veya kul diye ayırmam”, “zalimler karşısında çatık kaşlı ve asık suratlı olurum... İster oğlum, akrabam, ister yolcu, geçici, misafir olsun benim için hepsi birdir, hüküm verirken hiç birinde fark gözetmem” (Kutadgu Bilig, beyit 809, 817-822, 2024) sözleriyle insanların ve devlet başkanlarının dikkat etmesi gereken hususları ve iyi bir hükümdarın nasıl davranması gerektiğini belirtmiştir. Devlet başkanını “halkı âdil kanunlarla idare et. Birinin diğere karşı zorbalığa kalkışmasına meydan verme” (Kutadgu Bilig, beyit 5576) diyerek uyarmıştır.

Nizâmülmülk (2013) de “cihanın efendisi herkesin hakkaniyetle davranması, kuru hevesler ve olmayacak işler peşinde koşmaması için mazlumun hakkını evvela kendi öz adaletiyle teslim etmelidir” ifadeleriyle devlet başkanının adalet merkezli hareket etmesi gerektiğini belirtmiştir. Gazzâlî (ö. 1111) de “Hükümdar yalnızca kendini zulümden men etmekle yetinmemeli, emri altında bulunan hizmetçileri, vekilleri ve valileri de zulüm yapmaktan men etmelidir. Yapılan zulümden kendisi sorumludur” (Gazzâlî, 1981) diyerek hükümdarın halka zulmetmemekten başka zalimin zulmünü engellemekle de sorumlu olduğunu, aksi halde adaletli davranmamış olacağını belirtmiştir.

“Hükümdarın haftada iki gün divan-ı mezalime oturup mazlumun hakkını zalimden alarak ona vermesi, konuyu aracısız bir şekilde tebaadan bizzat kendisinin dinleyip hükmetmesi gerekir. ..Cihan hükümdarının haftada iki gün haksızlığa ve gadre uğrayanları huzuruna çağırıp onları bizzat kendisinin dinlediği haberi memlekette yayılınca zalimler dehşete kapılır, ayaklarını denk alırlar ve cezaya çarptırılma korkusundan ötürü hiç kimsenin haksızlık ve yolsuzluk yapmaya gözü kesmez” (Nizâmülmülk, 2013)

sözleriyle de adaletin tam olarak gerçekleşmesi için hükümdarın halk ile muhatap olmasını gerektiğini, halkın devlet başkanına ulaşabilir olmasının çok önemli olduğunu ifade etmiştir.

Zulme uğradığını düşünen halkın yöneticiler tarafından çözülmeyen sorunlarını ve şikâyetlerini dile getirdiği ve hak aradığı divan-ı mezalim mahkemesi İslâm devletlerinde en yüksek idarî -adlî yargı ve denetleme kurumudur. Alt mahkeme kararlarının temyiz edildiği üst mahkeme olarak halka hizmet vermiştir. Bazı görev benzerlikleri sebebiyle günümüzde danıştayın, yargıtayın ve sayıştayın karşılığı olarak değerlendirilmiştir (Yeniçeri, 2004).

Edib Ahmed Yüknekî’de *Atabetül Hakayık*’ta (2019) “doğru ol, adalet kıl, adını pakla” demiştir. Adaletin esas alınmasını tavsiye etmiştir. Adaletsizliğin kişiyi kötü ad ve şan sahibi yapacağı, insanın adını ancak adalet ile temizleyebileceği belirtilmiştir.

1.3. İyilik (Faydalılık) Değeri

İnsani değerlerden biri de iyilik yapmak, ihsanda bulunmaktır. Kur'an-ı Kerim’de birçok ayette ihsanda bulunulması ve iyilik edilmesi emredilmiştir. “Allah sana nasıl iyilik ettiyse sen de öyle iyilik et” (Kasas 28/77) emrinden sonra “eğer iyilik ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz; eğer kötülük ederseniz, yine kendinizdir...” (İsra 17/7) buyurulmuştur. “Kim iyilikle gelirse, ona getirdiğinden daha iyisi verilir ve onlar o gün korkudan emin olan kimselerdir” (Neml 27/89) ayeti “kim (Allah'ın huzuruna) bir iyilikle gelirse ona on katı verilir, kimde kötülükle gelirse o ancak misli ile cezalandırılır onlar haksızlığa uğratılmazlar” (Enam 6/160) ayetiyle açıklanmıştır. “Şüphesiz ki Allah iyilik edenleri sever” (Bakara 2/195) ayeti ile de iyiliğin

Allah'ın rızasını ve sevgisini kazanmaya vesile olacağı belirtilmiştir. İyilik etmek aynı zamanda yardım etmektir. İyilik, aynı zamanda dayanışmadır. Bu konuda da “iyilik ve takva üzere yardımlaşın, günah ve zulüm üzerine yardımlaşmayın” (Maide 5/2) buyurulmuştur. Maddi ve manevi olarak her bakımdan iyilik için insanların yardımlaşması emredilmiştir. Çünkü iyilik etmek büyük bir erdemdir. Erdemin yerini tutacak başka bir şey de yoktur.

Orhun Abideleri'nde, iyi olmayı ve iyilik yapmayı amaç edinenlerin insani değerleri özümsemiş iyi insanların, aç olanı doyurmak, çıplak olanı giydirmek, fakir fukarayı korumak, garib gurabayı gözetmek, kötülöklere engel olmak için çalıştığı (Ergin, 2003) ifade edilerek, iyi insanların özelliklerinden bazıları zikredilmiştir. Çinliler anlatılırken “...Çin milleti de hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekişirttiği (kışkırttığı)...” (Ergin, 2003) belirtilmiş, iyi insanlarda olmayan kötü hasletler ifade edilmiştir.

Pendname'de (Merçil, 1975) iyilik anlatılırken; affetmenin ihsan, cömertlik ve civanmertliğin iyilik olduğu zikredilmiştir. “Allah'ın sıfatlarından bir sıfat olması sebebiyle af her şeyin üstündedir...” denilerek iyi davranış olarak affedici olmak öğütlenmiştir. Ayrıca iyi davranışlar olarak “...cömertlik ve civanmertliği alışkanlık edinmelisin” denilmiştir. İbnü'l Esîr (1987) de Gazneli Devleti hükümdarı Mesud'u (1030-1041) saltanat mücadelesinde galip geldiği kardeşi Muhammed'i öfke ile intikam hissiyle hareket etmeyip öldürtmemesi sebebiyle iyilik yapan biri olarak övmüştür.

Yusuf Has Hacib de *Kutadgu Bilig*'de “bütün iyilik ve kötülükleri Tanrı hükmü bil, Tanrıya inan Onun kulu ol” derken âdeta “iyilik de kötülük de hepsi Allah'tandır” (*Nisa*, 4/78) ve “Sana gelen her iyilik Allah'tandır, sana ne kötülük dokunursa kendindedir...” (*Nisa*, 4/79) ayetinin mealini yazmıştır. Ayrıca “başkasının zararını isteme, kendin de zarar verme, çok iyilik yap, heves ve arzularına hâkim ol”, “iyilik etmek için susa (gayret et), kötülük etme”, “hayatı boş geçirme, iyilik yap, geçmiş günlerden gerekeni (ibreti) al”, “o adam olur insanların iyisi ki, (insanların iyisi) halkın kaygısını taşır” ve “kuta talihe inanma, iyilik etmeği düşün, bugün burada ise yarın orada bil” sözleriyle iyiliğin de kötülüğün de insan iradesi ile bağlantılı olarak kaderin hükmü olarak görülmesi, başkalarının de iyi hal üzere olmasının temenni edilmesi ve başkalarına faydası olanın gerçek iyi olduğu ifade edilmiştir. İyiliğin fitrat ile bağı olduğu belirtilmiş “doğuştan iyi olandan daima iyilik gelir, dünya halkı ondan faydalar alır” denilmiştir. İyilik yapmak faydalı olmaktır. Yusuf Has Hacib'in ifadesiyle “faydasız insan diriler arasında bir ölüdür”. Bu söz şöylece ifade edilmiştir “başkalarına yararlı olmayan ölü gibidir, yararlı ol, ölü olma ey yiğit” (beyit 3408).

Kutadgu Bilig'de “başkalarına yararlı olmalı insan, adını diri tutmak ve yüceltmek için”, “insanın yaşadığının belirtisi nedir? başkalarına olmazsa bir iyiliği” (beyit 3369-3370), “insan diye söylerler, insan kimdir, insanlara yararlı olan kişidir. Bütün insanoğulları sever iyiyi, bu iyi nerededir öveyim onu, iyi halka yararlı olandır, bu yararlılıkla tat bulandır, merhametli olur halka iyi kişi, merhametli olursan oldun iyi kişi” (beyit 3269-3272) diyerek iyi insanın özellikleri belirtilmiştir. İyiliğin esası başkalarına faydalı olmaktır, başkalarının iyiliği için çalışmak insanın adını ölümsüzleştirir denilmiştir. İyilik yapan, topluma katkısı olan, insanlara faydalı işler yapanlar takdir edilmiştir. İyi insanların klavuz olduğunu, “beni iyiliğe götür, kendin de iyi ol, kişi iyilerden görerek yolunu doğrultur” ve “yaşamını sermaye yap, faizi iyiliktir, yarın olur (sana) iyi yiyecek, giyecektir” sözleriyle sermaye-i hayatın faizinin, her zaman kazanmanın yolunun iyilik

yapmak olduğu belirtilmiş, yapılan iyiliğin dünyada bir karşılığı görülmesi bile zayi olmadığı, ahirette kesinlikle faydasının görüleceği ifade edilmiştir. İnsanlardan bir karşılık beklemeden yapılan iyiliğin hiç şüphesiz Allah tarafından ödüllendirileceği ifade edilmiştir. Vezir Ay-Togdi'nin oğlu Ögdülmüş, “insan, hayatında kendini yükseltmek ve adını yaşatmak için başkalarına faydalı olmalıdır” demiştir. Ayrıca “Müslümanlara faydalı ol, onların işini gör” diyerek Müslümanlara iyilik ve yardımda bulunmayı; “ey bey, kendini unutma, iyilik yap” diyerek kişinin kendisinin menfaati için iyilik yatırımı yapmasını tavsiye etmiştir. “Kimin soyu babadan temiz ise ondan yurda iyilik ve fayda gelir” ve “iyiliğe karşı iyilik göstermek gerekir” ifadeleriyle de iyiliğin asalet ile bağlantılı olduğunu belirtmiştir.

Divanü Lügati't-Türk'de (1992) “sana karşı gülen bir kimsenin yüzüne, sıcak kül atma, ona yüzün gülerken iyilikle bak” ve “büyüklüğe eriştiğin zaman iyi huylu ol, beyler yanında iyiliği araç olan kişi ol” ifadeleriyle insanlara iyi muamelede bulunulması tavsiye edilmiştir. İyi huylu olmak için gayret edilmesi ve iyi sıfatıyla anılan insanlardan olunması öğütlenmiştir.

Nizamülmük de *Siyasetnâme*'de (2013) “büyüklük ve hükümdarlık ihsan ve lütufla pekişir” diyerek iyilik etmeyi ve cömert olunmasını tavsiye etmiştir. İhsan iyilik anlamına da gelmektedir. İyi davranışların kişileri yücelteceği ifade edilmiştir.

Edib Ahmed Yükneki'de *Atabetül Hakayık*'ta (2019) “aslı güzel kimsenin huyu güzeldir, bu güzel tabiata gönül dosttur” ve “yemişsiz ağaç gibidir keremsiz kişi, yemişsiz ağacı kesip yak” denilmiştir. Kerem iyilik anlamında kullanılmıştır. Çevresine iyiliği dokunmayan meyvesiz ağaca benzetilmiştir. “Fenalık yapan kimseye sen iyilik yap, keremin başı budur bunu kutlu bil” ifadesine ek olarak “eğer bir kimseden sana iyilik gelirse o kimse senasını dilde çok kıl”, “iyi fiil ile gönül alıp yaşa, fenalıktan nefsini bir tarafa salıp”, “er olan hayrı şerri boş tutmaz faidesiz, iyi ise dönücü olmaz”, “ey iyilik uman, fenalık edip diken hâsıl eden adam üzüm biçmez”, “fenaya yaklaşma zira kötü kişi sohbeti seni menfur ve fena kılıklı yapar”, “hani ahd, emanet, hani iyilik? Fenalık gelince hayır gider” ve “hani iyiliği tavsiye hani iyi kimse? Hani o iyi adam ki helal yer?” diyerek iyiliğin, iyi insan olmanın, iyi davranışlarda bulunmanın önemi ve insanlara olan faydasını zikretmiştir. Kötülük yapana dahi iyilik yapılması, iyilikte bulunanın adının güzel hasleti sebebiyle her yerde her vesile ile dile getirilmesi, iyilik görmek isteyen fenalıktan ve kötü kişilerden uzak durulmasını tavsiye etmiştir. Hz. Peygamberin “Resul, dünya mezraadır dedi, mezraaya katılan iyiliktir” hadisine atıfta bulunarak iyiliğin değerini ortaya koymuştur.

İyilik ve faydalılığı Yusuf Has Hacib bir arada birlikte kullanmıştır. İyilik aynı zamanda faydalılıktır. “Asılgı bol, edgülek kıl” yani faydalı ol, iyilik yap demiştir. İyilik ile fayda iç içedir ve birbirini tamamlamaktadır. Francis Bacon, iyi ve faydalının iç içe geçmiş kavramlar olduğunu ve faydalı olanda hem bireysel hem de toplumsal iyiliğin bulunduğunu söylemiştir (Akarsu, 1998). Faydacılık, ‘tarafsız iyilik’ (çoğunluğun menfaatinin en yüksek seviyeye çıkarma gayreti) ile ‘araçsal zarar’ (çoğunluğun menfaati için tek bir masuma dahi zarar vermemek arzusu)dan oluşmaktadır (Mill, 2017). Mill, fayda değerini tüm ahlak sorunlarının nihai ölçüsü olarak ifade etmiş, “bütün ahlaki problemlerde ben faydayı başvurulacak en yüksek ölçü olarak görüyorum, fakat bu faydanın, ileri bir yaratık olarak bir insanın daima çıkarlarına dayanan fayda olması gereklidir” (Mill, 2014; Aktaş, 2022) demiştir. Bentham (1987) da faydayı mutluluk üretme ve mutsuzluğu engelleme eğilimi olarak ifade etmiştir. Demek iyilik ile beraber, iyiliğin bir sonucu olarak ortaya çıkan fayda değeri, toplumsal mutluluğu esas almıştır. Halkın çoğunluğunun iyiliği için faydalılık kavramı kullanılmıştır.

İyi ile faydayı aynı noktada buluşturan, temas ettiği yere doğru, güzel ve olumlu katkıda bulunma ilkesidir. İyilikte birey ile toplum arasında önceleme yoktur, ancak faydada toplum öncelenmektedir. Hedef aynı olmakla beraber öncelik noktasında yaklaşım farkı vardır. Bununla beraber iyilik ile fayda iç içe geçmiştir ve iyilik değeri olarak ifade edilmiştir.

Sonuç

Değerler; insan hayatına yön veren, rehberlik eden ideallerdir. İnsana özgü değerler; maddi ve manevi huzur için temel ihtiyaçlardır. İnsani değerler; insanı insan kılan, insana insanlık vasfı kazandıran dinamiklerdir. İnsani değerler, karakter eğitiminin özü ve esasıdır. Değerlerin belirlenmesinde ve kabulünde toplumların inanç, duygu ve düşüncelerinin etkisi büyüktür. Değerler; doğruluk, sorumluluk, adalet, meşveret, merhamet, hürmet, cesaret, nezaket, sevgi, vefakârlık, fedakârlık, alçakgönüllülük, iyilik yapmak (faydalılık), yardım etmek, dayanışma, özdenetim, empati olarak belirtilebilir. Adalet, doğruluk-dürüstlük, tarafsızlık ve sorumluluk temel değerler olarak; özgürlük, eşitlik, adalet, bilim ve sanat da genel evrensel değerler olarak kabul görmüştür. Türklerin asırlara dayalı bilgi ve deneyimleri İslami hakikatler ile daha da iyileşmiş, güzelleşmiş ve değer adını almıştır. Kur'an-ı Kerim'de insanoğlunun aklına ve vicdanına seslenilmiştir. Değerlerin anlaşılması için akla, yaşanması ve yerleşmesi için de vicdana hitap edilmiştir.

İnsani değerler; insana özgüdür, ancak bütün insanlık için geçerlidir, evrenseldir. Bununla beraber kişilerin inancına ve bakış açılarına göre farklılık arz etmektedir. Türkler tarihi süreçte insani değerleri benimsemiş, önemsemiş ve özümsemiştir. X-XI. yüzyıllarda Türklerde insani değerler hakkında bilgi veren eserlerden biri Gazneliler Devleti'nin kurucusu Alp Tegin'in damadı Sebük Tegin'in *Pendnâme*'si, bir diğeri Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i, bir diğeri Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügati't-Türk*'ü bir diğeri de Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 1092) *Siyasetnâme*'sidir.

Türklerde insani değerlerden akıl Allah tarafından verilen en ulvi değerdir. İslam dini körü körüne inancı değil, aklın kullanılmasını, gerçeklerin araştırılmasını ve bilgiye dayalı şuurlu bir imanı esas almıştır. Türkler de nitelikli Müslümanlar olarak Kur'an-ı Kerim'in insan aklına hitap eden ayetlere muhatap olmuşlardır. Aklın insan için karanlık gecede meşale gibi olduğu, her türlü iyiliğin akıldan geldiği, akılsız insana hayvandan farklı olmadığı, değer ve saygının akla verildiği, yapılan işlerin iyi ve güzel olacağı akıllının işinin her zaman ölçülü olduğu, her türlü iyilik ve güzelliğin, mantıklı ve istikrarlı davranışın akıl ve bilgi ile mümkün olduğu belirtilmiştir.

İnsani değerlerden biri olan adalet, İslam dininin mutlu ve huzurlu toplum hayatı için temel esas kabul ettiği değerlerdendir. Türklere hiçbir zaman zulmü uygun görmemesi, zulümden uzak durması ve hak sahibine hakkının vermesi öğütlenmiştir. Bir işin ehline verilmemesi adaletsizlik yani zulüm olarak ifade edilmiştir. Adaletin temini için herkesin yeteneğine uygun işte çalıştırılması, özellikle devlet işlerinde görevlendirmeler yapılırken liyakatin esas alınması tavsiye edilmiş, bu konudaki hassasiyetin adaleti sağlayacağı belirtilmiştir. İnsanoğlunun dünyasını da devletini de mahveden iki şeyden biri vazifeyi ihmal, diğeri insanlara zulümdür” denilmiştir. Ayrıca adaletin sağlanmasının bir şeklinin de kötülerin cezalandırılması olduğu ifade edilerek gökyüzünün yeryüzündeki adalet ile durduğu, âdetâ “adaletin, göğün görünmez direği” olduğu vurgulanmış, herkesin hakkaniyetle davranması, toplumun huzur ve mutluluğu için hükümdarın mazlumun hakkını evvela kendi öz adaletiyle teslim etmesi gerektiği belirtilmiştir.

İnsani değerlerden biri de iyilik yapmak, ihsanda bulunmak olarak da faydalılık olarak da zikredilmiştir. Bazı zamanlarda iyilik ve faydalılık bir arada ve iç içe özellikle de halkın çoğunluğunun iyiliği kastedildiğinde faydalılık kavramı kullanılmıştır. İyilik etmek büyük bir erdemdir. Erdemin yerini tutacak başka bir şey de yoktur. İyi olmayı ve iyilik yapmayı amaç edinenlerin insani değerleri özümsemiş iyi insanların olduğu, hayatın boş geçirilmemesi tavsiye edilmiştir. İyilik yapmak faydalı olmaktır, “faydasız insan diriler arasında bir ölüdür” ve “başkalarına yararlı olmayan ölü gibidir, yararlı ol, ölü olma” denilerek insanların başkalarına yararlı olması, iyilik ve yardımda bulunması öğütlenmiştir. Özellikle de iyiliğe karşı iyilik göstermenin insani bir özellik olduğu belirtilmiştir. İyi ile faydayı aynı noktada buluşturan, bireye ve topluma doğru, güzel ve olumlu katkıda bulunma ilkesidir.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1998). *Mutluluk ahlakı*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Akkaya M. Ş. (1943). Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(3), 75-86.
- Aktaş, Z. (2022). John Stuart Mill’in Faydacılık Teorisinde “Ahlaki Yaptırım” Problemi, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl: 27, Sayı 107, 2022, s. 1-18.
- Bayrakdar, N. (2017). Düşünmeye Teşvik Eden Kur’an Ayetlerinin Eğitsel Değeri (Ğaşiye Suresi 17. Ayet Örneği). *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 3, 1998-2018.
- Bentham, J. (1987). An introduction to the principles of morals and legislation. A. Ryan (Ed.), John Stuart Mill and Jeremy Bentham: *Utilitarianism and other essays* (s. 65-112) içinde. London: Penguin Books.
- Cahiz, Eba Osman Amr b. Bahr, (1988). *Hilafet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin faziletleri (Manakib Cund el-Hilafa ve Faza'il el-Etrak)*. Ramazan Şeşen çev., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- Dilaçar, A. (1972). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Edib Ahmed Yüknekî. (2019). *Atabetül Hakayık*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayını.
- Ergin, M. (2003). *Orhun Abideleri*. Hisar Kültür Gönüllüleri Yayını.
- Gazzâlî. (1981). *Kimya-yı Saadet*, (Ali Arslan, Çev.). Arslan Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (1999). *Felsefe Sözlüğü*, On Üçüncü Baskı, Remzi Kitabevi.
- İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fi't-Tarih* (A. Özeydin, A. Ağırakça, Çev.). XI, Bahar Yayınları.
- İbn Miskeveyh. (1983). *Ahlâkı Olgunlaştırma* (A.Şener, C.Tunç, İ.Kayaoğlu, Çev.). Ankara.
- İzgi, Ö. (1987). Uygurların *hukuki ve kültürel tarihi (hukuk vesikalarına göre)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- Kaçalın, M. S. (1994). Dîvânü Lugâti't-Türk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX, 446-449.
- Kâşgarlı Mahmud, (1992). *Divanü Lûgât-it-Türk Tercümesi*, (Besim Atalay Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim ve Muhtasar Kelime Meali*. (2015). Hazırlayan Komisyon. Hayrat Neşriyat.

- Küçüköğlü T. M. (2012). Etik Değerler ve Etiğin Kurumsallaşması, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, C. IV, Sayı 1, s. 177-185.
- Merçil, E. (1975). Sebük Tegin'in Pendnamesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçeye Tercümesi), *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI, 1-2, 203-233.
- Merçil, E. (2009). Sebük Tegin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI, 262-263.
- Mill, J. S. (2014). *Özgürlük üstüne ve seçme yazılar* (A. Ertan, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Mill, J. S. (2017). *Faydacılık* (S. Aktuyun, Çev.). Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Nizâmülmülk (2013). *Siyasetname* (M. T. Ayar, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özaydın, A. (2007). Nizâmülmülk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXIII, 194-196.
- Salman, H. (1998). *Türgişler*. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara.
- Schwartz, S. H. (1992), Universals in the content and structure of value: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries; *Advances in Experimental, Social Psychology*, Vol.25, 1-65.
- Struch, N., Schwartz, S. H. ve Kloot, W. A. (2002). Meanings of Basic Values for Women and Men: A Cross-Cultural Analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 2002.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri, boy teşkilatı, destanları*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Şeşen, R. (1985). *İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- Tezcan, M. (1974). *Türklerle ilgili stereotipler ve Türk değerleri üzerine bir deneme*. Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını.
- Yeniçeri, C. (2004). Mezâlîm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, 515-518.
- Yusuf Has Hacib. (1998). *Kutadgu Bilig II*, (Reşid Rahmeti Arat, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Zajaczkowski, A. (1963). Hazar kültürü ve varisleri. *Bellekten*, (Çağatay Bedii Çev.). XXVII (107), 477-482.